

ГОГОЛ В МОСКВА

(По случай 175-годишнината от рождението на писателя)

ИГОР ЗОЛУТСКИ (МОСКВА)

IX

През тези години Гогол опознава и Подмосковието. Той посещава вилата на С. П. Шевирьов в Троицкое (по днешния Казански път), гостува на А. О. Смирнова в село Спаское, Бронницка околия (на пет километра от днешния Воскресенск), навестява Вяземски в Астафиево.

Астафиево е светиня за руската литература. В него дълги години е живял Карамзин. Там, на малката маса в стаята на втория етаж, чиито прозорци гледали към парка, той създал своята „История на руската държава“. Гогол благоговеед пред Карамзин. Той бил един от писателите, повлияли на неговото литературно развитие. Карамзин бил човекът, когото Гогол признавал за гордост на нацията, за олицетворение на честта и достойнството на руския народ, и бил готов да се присъедини към думите на Пушкин, казани за „Историята“ на Карамзин, че „това е подвиг на честен човек“.

Сега в Астафиево е запазен домът на Вяземски, а в парка зад къщата се намира построеният през 1911 г. паметник на Карамзин. Паметникът е необикновен. На него не се вижда образът на историка, върху постаментата е самата история — осемте тома на „История на руската държава“, написани в Астафиево. Тук идвали Пушкин, Жуковски, Дмитриев, Д. Давидов, Баратински. В огромния астафиевски архив са запазени кореспонденцията на стопанина на имението с тези хора, техните автографи, спомените на самия Вяземски. „Карамзин пръв доказа, че у нас писателят може да бъде независим — пише Гогол — и уважаван наравно с най-именитите граждани в държавата“ (VIII, 266).

Гогол пристигнал в Астафиево заедно с Погодин. По пътя, както записал Погодин, разговаряли за историята, за Европа, за Русия, за правителството. Ставало дума и за Петър Велики, за литературата, за селяните. В астафиевския архив е запазена бележка от Гогол: „5 юни 1849 г. Тук се ровиха Гогол. . .“ Дори разходката из астафиевския парк навявала спомени. В него бродела сянката на Пушкин.

Във вилата на Шевирьов Гогол се затварял с домакиня и му четял главите от втория том на „Мъртви души“, посветени на Тентетников и Улинка, на генерал Бетришчев и Петър Петрович Петух. До нас са достигнали неунищожените от Гогол откъси и техните чернови. Както си спомня живеещият по това време във вилата на Шевирьов Берг, тези четения били обвити в такава тайна, че било невъзможно да се разбере съдържанието на прочетеното, пък и Гогол в писмо до Шевирьов след отпътуването си от вилата го моли да не разгласява

това, което знае. По сведения на слушателите тези глави или чулите нещо за тях, те били II — както и в първия том.

Гогол се оплаквал, че „животното Чичиков“ спряло засега само на половината път, че вторият том върви вяло. Затова имало и душевни причини. Именно в Москва между 1848 и 1949 г. Гогол преживял своя първи и може би единствен роман с жена, който завършил неуспешно. Това била графиня Анна Михайловна Велгорска, по-малката дъщеря на обершенка при двора на негово величество граф М. Ю. Велгорски и графиня Велгорска, по баща принцеса Бирон. В това семейство Гогол попаднал случайно. В Рим той се запознал с болния от туберкулоза брат на Анна Михайловна, Йосиф Велгорски, който умрял в ръцете му във вилата на Волконски. Първият, който съобщил тази новина на пристигналия в Рим Велгорски, бил Гогол. Графинята му била благодарна за грижите за умиращия ѝ син, за часовете, които Гогол направил по-поносими с присъствието си около него.

Така започнала дружбата им. След това Гогол взел Анна Михайловна под свое покровителство по „руски занимания“. Той искал да създаде у тази почти незнаеща руски език графиня (говореща и пишеща само на френски) руски навици. На основата на тези уроци, които се давали предимно в писма, станало сближаването им, а по-късно се появила и мисълта за женитба. Велгорски имали вила в Подмосковието (също по днешния Казански път), където Гогол ги канел през лятото с цел да откъсне Анна Михайловна от Петербург и петербургските вили, от светското общество.

В Москва Гогол се видял с граф В. А. Сологуб, роднина на Велгорски, автор на повестта „Тарантас“, женен за сестрата на Анна Михайловна — София Велгорска. Разговаряли за идването на графа и графинята с цялото домочадие в Москва. Гогол имал намерение заедно с Анна Михайловна да разгледа московските старини, като се надявал, че в Москва ще я завладее руският дух.

Косвено, чрез Веневитинови, роднини на графинята, Гогол предложил ръката и сърцето си на по-малката дъщеря на Михаил Юриевич, но не получил съгласие. Това разклатило нервите му и се отразило зле на работата му.

През лятото на 1849 г. Гогол предприел пътуване до Калуга заедно с брат на А. О. Смирнова — Л. И. Арнолди. Смирнова живеела вече няколко години в Калуга, мъжът ѝ бил губернатор на града. Няколко писма от „Избраните места“, в т. ч. и писмото „Какво е това губернаторша“, били посветени на нея. Със Смирнова Гогол се запознал още през 1831 г. в Царское, когато тя била „фройлан“ на императрицата и посещавала дома на Пушкин. След това те се срещнали зад граница. Когато назначили мъжа на Александра Осиповна за губернатор на Калуга, кореспонденцията между тях се оживила — Смирнова изпращала на Гогол сведения за руската провинция.

В останалите неизгорени чернови на глави от втория том на „Мъртви души“ се мярка образът на светската красавица Чагривина, чийто прототип, както твърдят съвременниците, е Смирнова. Съдбата я запраща в дълбоката провинция, тя се задушава в необичайната за нея среда, скучае, търси занимания за душата си. Чагривина започва роман с помешчика Платонов, типичен представител на 40-те години, един от тези, за които по-късно ще кажат — „излишни хора“. Тази връзка не довежда до нищо. Чагривина не е способна да скъса със светското общество, с предишния си начин на живот и да се заеме с някаква полезна работа.

Александра Осиповна обаче дейно помагала на мъжа си. Тя не само посрещала гости и са занимавала с домакинство, но познавала и подчинените на Н. М. Смирнов, сближавала се с честните чиновници, с техните жени, влияела върху хода на губернското управление. Н. М. Смирнов, който прекарал по-

голяма част от живота си в царския двор и в посолствата в чужбина, благодарение на помощта ѝ направил немалко добрини като губернатор. От учрежденията били отстранени рушветчиите и подлизурковците. Смирнов даже се отказал от заплатата си в полза на безимотните чиновници. Той разследвал престъпления и наказвал виновните. Но честността на губернатора се видяла подозрителна — към Петербург полетели доноси, в Калуга пристигнала комисия, царят бил недоволен и Смирнов пострадал.

Въпреки всичко той не се отказал от длъжността си. Смирнова споделяла всичките огорчения на мъжа си. Понякога се струвало, че усилията ѝ са напразни, че трябва да се върне обратно в Петербург, в обществото, в двора. Гогол я утешавал и я ободрявал с писмата си.

През 1849 г. Смирнова била на 38 години. Не била вече млада, но не била и стара. Все още красавица, тя доживявала своя женски живот, лутайки се между спомените и търсенето на спасение в духовните въпроси и религията.

Такава я видели за пръв път много от познатите на Гогол, в т. ч. служещият в Калуга по-малък син на С. Т. Аксаков — Иван Аксаков, Юрий Самарин, бъдещият автор на „Цар Фьодор Иоанович“ А. К. Толстой, Белински.

През 1846 г., минавайки заедно с Щепкин през Калуга на път за Крим, Белински бил приет от губернаторшата. „Това е знатна дама — пише той до жена си в Петербург, — обществото не е убило у нея нито ума, нито душата. И едното, и другото природата ѝ е дала в изобилие. Тя е голяма приятелка на Гогол. . . Чудесна, превъзходна жена — без ум съм от нея. Външно студена като лед, но със страстно лице, на което личат следи от душевни и физически страдания. . .“

Местата, които посетили Гогол и Арнолди, били същите тези места, които отдавна искал да види авторът на „Мъртви души“. По този път някога отстъпвал от Москва Наполеон. Темата за Наполеон се мяркала в поемата на Гогол-Императорът на французите, чиито бронзови изображения висели тогава във всеки дом, бил осман от Гогол още в „Старосветските помешчици“. Именно Наполеон имал той пред вид, когато писал в тази повест: „Някакъв си завоевател събира всичките сили на държавата, воюва няколко години, пълководците му се прославят и най-накрая всичко това се увенчава с придобиването на парче земя, на което няма къде даже картофи да засадиш“ (II, 28).

Наполеон се появил в смешен вид и в „Мъртви души“. За френския император, бягащ от остров Елба (а действието в поемата се развива в годините, когато историческият Наполеон е още жив), в града приемат Чичиков. В профила му намират сходство с профила на Наполеон, а в постъпките му — нещо тайнствено-наполеоновско. После темата се пренася в повестта за капитан Копейкин, където победата над Наполеон е показана като дело на такива руски хора като капитан Копейкин. Той е като копейка, тази незабележима и неустоенна с вниманието единица, която даже в сметките не влиза, когато става дума за велики събития. Но не друг, а самият Копейкин и в негово лице други такива копейкиновци по думите на Гогол са истинските герои на историята, макар и да не съзнават това. Копейкин е представен комично, но с този комизъм, в който, както е казал Аполон Григориев, живее неутолим идеал.

Не някакви идеални хора, неизвестно откъде взели се (едва ли от въображението на Гогол), трябвало да се появят в поемата и да станат противовес на мъртвите души, обитаващи нейните страници, а реални герои от руската история. Това са и капитан Копейкин, героят от 1812 г., бунтовникът, разбойникът, и неизвестните степановци, запушалки и григориевци „Стигни — няма да стигнеш“, които след смъртта им купува от помешчиците Чичиков. Това е, както казва Собакевич, як народ, неопорочен народ. Той и дом умее да подреди, и

без страх да забне кръста на най-високата камбанария, и каруца да направи, и такива ботуши да ти ушие, та цял живот да не ги скъсаш.

Не са ли това мужиците, прогонили от Москва Наполеон?

Преди пътуването до Калуга Гогол пише на А. Данилевски: „... стягам се за път. Възнамерявам да посетя губерниите в Подмосковието, да се видя с някои приятели и да опозная Русия, доколкото това е възможно на дълъг път“ (XIV, 138).

Тази Русия се откривала сега пред него.

Посетили Пушкиновите места — тук, на няколко версти от Перхушково, в селцето Захарово, в имението на неговата баба, преминало детството му. Малкият Пушкин, както пише биографът му П. В. Аненков, бил тромав, рядко тичал, не лудувал, все седял и седял на едно място едва ли не до седемгодишна възраст и изведнъж сякаш се събудил. Оттук, от високата къща, намираща се над езерото и заобиколена от липи, го водели на гости при богатите съседи Голицини, тук грабва погледа му и за цял живот се запомня неяркият руски пейзаж — полята и горичките, къщите на селяните със сламени покриви, прашният път, грачът на птиците по пролетта.

Отминали Голицино, Руза и спрели в Малоярославец. Този град бил известен с влязлото в историята малоярославско сражение, в което окончателно бил пречупен гръбнакът на Наполеоновата армия. Самият Гогол не бил виждал нито руски, нито френски войски. За него, тригодишното дете, 1812 г. преминала встрани. Наполеон воювал далеч от местата, където живеели Гоголеви, там нямало нито военни действия, нито ранени, нито убити. Само бащата на Гогол участвувал заедно с полтавското дворянство в снабдяването и обличането на руската армия, бил помощник на губернския маршал Д. П. Трошчински, който му поверил за съхранение всички събрани от полтавското дворянство за нуждите на войната пари. За тази си върност към отечеството бащата на Гогол бил представен за награда (за награда даже представили и Мария Ивановна), но заповедта се затрила някъде в руските канцеларии. Може би по същия начин, както и досието на капитан Копейкин.

В Калуга, докато поправяли колелото, Гогол се запознал с местния градоначалник, който, узнавайки, че пред него е авторът на „Ревизор“, ни най-малко не се обидил (изобщо руските градоначалници били обидени на Гогол за тази комедия), напротив, с готовност приел да го разведе из града и да му покаже паметните места. Посетили манастира „Свети Николай“, намиращ се на хълма над реката. От височината на този хълм се виждало добре полето на малоярославското сражение — цялото зелено, вълнувало се от лекия вятър, а в далечината се синееха гората.

Ето няколко сцени от това пътуване, описани от Л. Арнолди: „Когато дойде денят на заминаването, Гогол пристигна при мен с малък куфар и голяма чанта. Тази знаменита чанта криеше в себе си втория том на „Мъртви души“, тогава почти готов на чернова.

... Гогол не изпущаше чантата си през целия път. На станциите той я прибираше в стаята, а в тарантаса я поставяше винаги до себе си и се подпираше на нея. . .

... Смяхме се много, Гогол беше в добро настроение, непрекъснато сваляше кръглата си сива шапка, захвърляше зелената си непромокаема мушама и напълно се наслаждаваше на чудесната топла юнска вечер, вдишвайки чистия полски въздух. . .

... Пред кръчмата градоначалникът се прости с нас. На сцената излезе слугата и бодро ни поведе по стълбите към специална стая. Гогол започна да поръчва обяд, измисли някакво ново ядене от ягоди, брашно, каймак и още нещо, помня само, че никак не беше вкусно. Докато обядвахме, той през цялото време

разговаряше със слугата, разпитваше го откъде е, каква заплата получава, къде са родителите му, кой най-често идва в кръчмата, какво ядене обичат най-много чиновниците в Малоярославец и каква водка пият, добър ли им е градоначалникът и тем подобни. Разпита за всички живеещи в града и близо до града и остана много доволен от остроумните отговори на енергичния младеж в бяла рубашка, който се усмихваше глупаво, сплетничеше наляво и надясно и, както предполагам, преднамерено отговаряше всеки път така, че да предизвика Гогол за нови въпроси и шегички. . .

... Ние пътувахме доста тихо, а той непрекъснато спираше кочияша, изскачаше от тарантаса, тичаше през пътя в полето и откъсваше някакво цвете. После сядаше и доста подробно ми разказваше от какъв клас и род е цветето, какво е лечебното му свойство, как се казва на латински и как го наричат нашите селяни. Щом свършеше трактата за цветето, го забождаше пред себе си на капрата и след пет минути отново тичаше за друго цвете, отново ми обясняваше свойствата му, произхода му и го слагаше на същото място. По този начин след малко повече от час в тарантаса се образува цял цветарник от жълти, лилави и розови цветове. . .“

В Калуга Гогол прекарал около две седмици. И отново същите ангажименти, същите срещи. Беседи с губернатора и неговата жена, запознанство с губернската чиновническа йерархия, шляене по лавките и магазините. В Москва вече го познавали — щом го видели, че се разхожда по Никитския булевард, студентите и литераторите знаели; че това е Гогол, сочели към него, ходели след него. Славата, за която така мечтаел в младостта си, сега му досаждала, пречела му да се гмурне дълбоко в московската гъпла. В Калуга било по-просто. Тук и продавачът на книги, и търговецът, и обикновеният минувач били щастливи да му покажат всичко, да побъбрят за това и онова, без да чакат от него нито внимание, нито благодарност.

Калуга бил типичен губернский град. Той се намирал близо до Москва и заедно с това достатъчно далеч от Петербург. Царската фамилия и другите висши чиновници идвали тук рядко, много по-рядко, отколкото например в Полтава. Тук било и пушинак, и не пушинак, животът бил шумен и спокоен — именно това, което било необходимо на Гогол. Както Чичиков в поемата му е нито дебел, нито слаб, „ни риба, ни рак“, така и градът, в който той попаднал, бил „ни риба, ни рак“. Имало губернатор, палати, полиц-майстор, прокурор, съд — както и в другите градове. И свой хайлайф, и своя непривилегирована класа, а в неделни и празнични дни кръчмата била затворена до свършването на службата [в черква].

Москва от всички страни била заобиколена от такива градове — Калуга, Тула, Ярославл, Владимир. Всеки от тях приличал на града, в който протича действието в първия том на „Мъртви души“, и на Тфуславл, където се развиват събитията от втория том. Само дето в Тфуславл резиденцията имал генерал-губернаторът, а в NN управлявал обикновен губернатор. В названието на Тфуславл се забелязва прилика и с Ярославл, където никога не е бил Гогол, и с Екатеринославл, който едва не станал градът на ученическото му детство (баща му искал да го изпрати заедно с брат му Иван да учи там). Хлестаков в една от първите редакции на комедията отива не в Саратовската губерния при баща си, а в Екатеринославската, т. е. изминава същия път, който изминава и Гогол за дома.

На път за Калуга пътшествениците погостували четири дни в имението на Смирнови, Бегичево. Тук ги посрещнала самата Александра Осиповна. Гогол бил в предишното добро настроение, ходел по полето, спирал се да говори с косачите, след това посетили намиращото се наблизо имение на Гончарови, Полотнян завод.

Тук живял Пушкин, тук в първите години след смъртта му се настанила вдовицата му Наталия Николаевна с децата.

В големия дом на Гончарови и в имението царяла занемареност. Лениво ходели по двора кокошки, градината била обрасла с трева. Гогол се разходил из запустения парк, пресякъл малката поляна и прекарал няколко минути в уединение на брега на тихата рекичка Суходрев. Гъстата сянка на върбите пази прохладата, тихо течала реката, тишина властвувала над тази мирна земя, но го нямало Пушкин.

На 30 юли Гогол пише от Москва на А. М. Велгорска: „Посетих някоя губерния близо до Москва, бях и в Калуга, където погостувах няколко дни на Александра Осиповна, и се върнах отново за кратко време в своята стаячка в Москва...“ (XIV, 141).

X.

Гогол ту напуска Москва за кратко време, ту отново се затваря в стаячката си на Никитския булевард. Лятото като правило той прекарва на нечия вила или пътува (през 1850 г.) за Васильовка, но пак се връща в Москва. И макар че още го тегли, както сам казва, към „топлите места“, Русия, Москва не се решава да остави не само за година-две, но даже и за месеци. Гогол отново пристига в Калуга, посещава Оптиин манастир под Козелское, гостува на Аксакови в Абрамцево, където застава стария Аксаков да пише и слуша неговите „Записки на ловеца“ и „Записки за ловенето на риба“, запознава се с А. Н. Островски, с бъдещия автор на „История на Русия“ С. М. Соловьов, с И. С. Тургенев.

На 3 декември в дома на Погодин той слуша комедията на Островски „Банкрут“ (по-късно наречена „Свои хора сме — ще се разберем“), изпълнена от самия автор. На това четене Гогол бил поканен за арбитър, въпреки че присъствували доста известни актьори и литератори. Той пристигнал последен и без да влиза в залата, подпрян на рамката на вратата, изслушал цялата комедия. Мислите си, нахвърляни набързо на парче хартия, предал на автора. По всяка вероятност Гогол не е искал да изказва мнението си пред свидетели (само това чакаши). Отзивът му за пиесата бил положителен.

За Гогол се носели слухове, че нищо не чете, че от нищо не се интересува. Но, както си спомня Л. И. Ариолди, „той всичко четял и всичко следял“. За съчиненията на Тургенев, Григорович и Гончаров се изказал много похвално. „Това са все явления, утешителни за бъдещето — казвал той. — Нашата литература в последно време направи остър завой и намери верния път.“

Този верен път вече бяха открили и Достоевски, и Некрасов, и Гончаров (глава от романа му „Сънят на Обломов“ била напечатана през 1849 г.), и Тургенев, и Херцен. Повестта на Достоевски „Бедни хора“ Гогол прочел още през 1846 г. и се изказал за автора като за голям талант. Той високо оценил и Дал. Вече били родени всички забележителни писатели на XIX в. Съвременници на Гогол били и Фет, и Салтиков-Шчедрин, и Островски, и Добролюбов, Тютчев, Майков, Колцов, Ершов, Чернишевски, Достоевски, Толстой. „Детство“ на Л. Н. Толстой се появява през 1852 г. — годината, когато умира Гогол.

Това поколение писатели растяло под сянката на Пушкин и на Гогол и затова на последния не му била безразлична тяхната съдба — съдбата на тези, на които той по същество вече предавал жезъла на руската словесност.

Литературните интереси на Гогол се преплитали с архитектурни, исторически, лингвистични. Той изучавал ботаника и гръцки език, за да чете в оригинал древните книги по история на църквата, срещал се с архитект Ф. Ф. Рихтер, реставратор на Кремъл и строител на Кремълския дворец, с познавачи на московските старини, с художници, с композитора Верстовски, автор на „Асколдов гроб“.

Кремъл бил любимото място за разходка на Гогол. Той идвал тук сам или в компанията на Берг, Островски и на своя стар познат Аненков, който отседнал в квартирата на брат си, комендант на Москва, намираща се в Кремъл. Гогол обичал да ходи на Кремълския хълм и в празнични дни, когато можел по-добре да разгледа московската тъпла, и в ранните часове преди службата, когато каменните плочки на тесния площад, заобиколен от събори, били пусти, когато мълчали дърветата в кремълския парк и блестяла под първите слънчеви лъчи в небесната вис камбанарията на „Иван Велики“. Звънът на московските камбани, които сякаш отговаряли на кремълските, веселял сърцето на Гогол.

Гогол посещавал изложби и вернисажи. На изложба в дома на А. Ф. Ростопчин на Садово—Кудринската улица той видял картини на П. Г. Федотов — „Гогол в живописата“, както го наричали някои. Работите на Федотов, както пише А. С. Дружинин, се харесали на Гогол. Федотов, допълва той, „много уважавал Гогол и на една вечеря, след дълъг разговор с автора на „Булба“, казал тихичко на един от присъстващите: „Приятно е да чуеш похвала от такъв човек! Тя е по-ценна от всички писмени похвали.“

На 9 май 1850 г. Гогол за последен път празнува именния си ден в парка на Погодин. Присъствували Аксакови, Погодин, Островски, М. А. Максимович, Н. В. Берг и други. Редеед кръгът на приятелите, не било така весело и празненството. На този обяд, както си спомня Берг, най-много се смял и говорил Хомяков, който прочел в „Московски известия“ обява за вълците с бели лапи. Ето какво е записано в дневника на О. М. Бодянский за тази обява: „Навсякъде само това и правят — търсят брой 55 на „Московски известия“, където е напечатано следното: „Аз, долуобозначеният. . . се занимавам сега с дресировка. . . Освен това обучавам хората да примамват вълци и е вярно туй, че по гласа на този звяр мога правилно да определя състава на хайката. И тъй като в Мензелинската околия сега има много печалба и вълци, с бели лапи, похищаваша предимно собствеността на държавните селяни, които сами вият като вълци, но не могат още с точност да определят състава на хайките. . . , предлагам знанията си на услугите на. . . Казват, че това е иносказание: под вълци следва да се разбират чиновниците от министерството на държавните имоти, грабежи в Оренбургската и други губернии държавни селяни. . . И редакторът, и коректорът поседяха под домашен арест 3 дни, за да се избегне по-голямо наказание от страна на висшето началство. В Москва в същия този ден се понесе слух за тази обява и като че ли изведнъж заговориха за нея по всички ъгли.“ Понякога вестниците давали такива сведения, каквито било невъзможно да се почерпят от разговори, сплетни и слухове. От глупост редакторите печатали такива неща, каквито не могли да измислят и най-злите езици. Още по времето, когато живеел в Петербург, Гогол бил свикнал редовно да прелиства „Северна пчела“ и „Санкт—Петербургски известия“, търсейки в тях забавни случки и факти, а така също образци на стила и глупостта, които след това използвал в съчиненията си. Така например бълнуването на Попришчин от „Записки на лудия“ за хамбургския бъчвар, който майсторял Луна и тем подобни, било почерпано от занимателните съобщения „Смес“ в „Северна пчела“ и изцяло съставено от анекдоти и казусни случки, описани там. „Смес“ се печатала и в списанията. Понякога съобщенията й били сензационни. Ето един пример: „Неотдавна е хваната риба, принадлежаща към числото на тези, които в древността се наричали сирени. Главата и гърдите й са съвършено подобни на женските и когато рибата се покаже от водата до пояс, то тя отдалеч много прилича на жена. . .“

Веднъж Гогол и А. О. Смирнова дълго време следели в „Руско издание“ перипетии на някакъв си майор, който от необяснима прищявка пътувал от град в град. Във вестника само това се и съобщавало: отпътувал от тоя град, пристигнал в онзи. Гогол даже измислил невероятна интрига за това пътешеств-

вие, представил в лица самия майор, неговия ординарец (или слуга), собствениците на хотелите, в които отсядал. Изплувала и тайнствената цел на пътуването, което явно имало държавен характер с почти шпионски задачи и т. н. Това бил сюжетът на Чичиков, само че прехвърлен в друга среда.

„Московски известия“ също давали материал за такива сюжети. Сюжетът за вълците с белите лапи бил един от тях.

В Москва Гогол четял статистика и география, купувал карти на Средна Русия и Сибир, закъдето трябвало да потегли неговият герой Тентетников, изучавал ботаника и гръцки език. Годините в Москва били години на събиране на знания, на трупането им в запас — за дълъг живот, за капитално съчинение за Русия. Не, Гогол съвсем не смятал да спира до втория и третия том на „Мъртви души“. Той искал да напише книга за юношите — „книга, която би запознала руския човек още от детството му с родната земя“. Освен книгата за Русия, където щяло да бъде представено нейното „живо, а не мъртво изображение“, „онази съществена, говореща нейна география, която да обърне човек с лице към Русия“, той замислял и работел върху обряда на Божествената литургия, събирал сведения от отците на църквата материали за речник, готвел нови събрания съчинения, преглеждайки внимателно старите.

Пълните „Мъртви души“ трябвало да увенчаят събраните съчинения.

XI

Но дните на Гогол вече били преброени. Оставало му да живее само няколко месеца.

Част от лятото на 1851 г. Гогол прекарал в имението на А. О. Смирнова в Спаское. „Селото в Подмосковието, в което се настанихме — пише Л. И. Арнолди, — много се хареса на Гогол. По време на престоя си там той беше необикновено бодр, здрав и доволен. Домът, строен по проект на Гр. Растрели, е с прекрасна архитектура. Разположен е на хълм, две пристройки със същата архитектура се свързват с дома посредством галерии с цветя и дървета; в средата на къщата има кръгла зала с голяма тераса, покряя с лека колонада. . . Пред терасата, заета от горчиви портокали, лимони и мраморни статуи, има поляна с яркозелена трева, а долу в ниското е Москва река с бяла къпалня и голям красив сал. Зад реката са ниските хълмове, селцето на съседа с имението и сивата градска къщичка, с малкия парк и полегналите на една страна селски къшурки. „Като четеш това описание на гледката, откриваша се от балкона на дома в Спаское, неволно си спомняш описанието в първа глава на запазения втори том на „Мъртви души“. Същият ландшафт, същите багри, същата височина“. „Гогол живееше до мен в пристройката — продължава Арнолди, — ставаеше рано, разхождаше се сам в полето и в парка, след това закусваше и се затваряше за около три часа в стаята си. Преди обяд ходехме с него да се къпем. Той уморително пляскаше във водата и изпълняваше в нея различни гимнастически упражнения, намирайки това за много здравословно. След това отново се разхождахме в парка, обядвахме в три часа, а вечер понякога излизахме на пътя или ходехме на гости при съседите.“

По всяка вероятност в Спаское са били нанесени последните шрихи на готовия вече за печат втори том на поемата. Бодрото настроение на Гогол говорело за това, че той бил доволен от написаното.

Такъв го видели и в първите дни след завръщането му в Москва. Ни следа от умора, разочарование или лошо настроение на лицето му.

На 22 август той се показал на балкона в дома на Пашков в Москва (сега библиотека „Ленин“), където по това време се намирала IV московска гимназия. Гостите били поканени да погледат илюминациите на Кремъл в чест на

годишнината от коронацията на император Николай. Събрали се много и все знатни гости. Сред тях Гогол изглеждал незабележим. И все пак го забелязали. „Сред събралите се звездоносци — спомня си бивш ученик от гимназията — се открояваше един, облечен в черен сюртук, слаб, дългонос, невзрачен човечек, към когото гледаха с внимание нашите гости, а възпитаниците просто го изяждаха с поглед. Това беше знаменитият автор на „Мъртви души“ Н. В. Гогол. Помня как той дълго се любува на разстлалата се под краката му, грандиозно осветена, матушка наша Москва, а после замислено каза: „Колко ми напомня това зрелище вечния спомен“ (3, 104).

А то още един спомен за Гогол от 1851 г. на Г. П. Данилевски, автора на „Изгорената Москва“: „В определен час се запътих към Бодянки, за да отида заедно при Гогол. . . Седнахме във файтона и потеглихме към Никитския булевард, към дома на Тализин. Сега този дом № 314 принадлежи на Н. А. Шереметиева. Той не е строен наново, има, както и тогава, 16 прозореца към двора и пет към улицата, два етажа и каменен балкон върху колони, гледащ към двора. . .

. . . Минахме през вратата на оградата, завихме надясно към балконската галерия и влязохме в приемната на първия етаж. Старецът — слуга на граф Толстой, приветливо посочи към вратата надясно от приемната.

— Не сме ли закъснели? — попита Бодянки. . .

— Моля, чакай ви — отговори слугата.

Бодянки отмина приемната и спря пред следващата врата, която водеше към ъгловата стая с два прозореца към двора и два към булеварда. Досетих се, че това е работният кабинет на Гогол. Бодянки почука на вратата.

— В къщи ли си, брате Миколо? — попита той на малоруски.

— В къщи, в къщи! — тихо отвърна някой зад вратата.

Сърцето ми силно заблъска. Вратата се отвори. На прага ѝ стоеше Гогол.

Влязохме в кабинета. Бодянки ме представи на Гогол, каза му, че служа. . . и че с него, с Бодянки, се познавам отдавна чрез Плетньов и Срезневски.

— А къде е нашият певец? — попита Бодянки, като се огледа.

— Измами ни, отиде при Щепкин на вареники! — отговори с видимо неудоволствие Гогол. — Току-що изпрати извинителна бележка, че уж бил дал дума да отиде там преди нас.

— Може и така да е! — каза Бодянки. — Варениките не са наш брат.

. . . Аз не свалях очи от Гогол. Опасенията ми се разсеяха. Пред мен не само не беше душевно болен (слуховете за душевната болест на Гогол се носели из цяла Москва — И. З.) или изобщо мръднал човек, а същият този Гогол, могъщият и привлекателният художник, какъвто бях свикнал да си го представям в младостта.

Докато говореше с Бодянки, Гогол ту бавно се разхождаше из стаята, ту сядаше във фотьойла до масата, зад която ние с Бодянки се бяхме разположили на дивана, и от време на време поглеждаше към мене. Среден на ръст, набит, със съвсем здрав цвят на лицето, той беше облечен в тъмнокафяво дълго палто и тъмнозелена кадифена жилетка, закопчана догоре, а върху атлазената черна връзка се виждаха белите меки яки на ризата. Дългата му права кестенява коса стигаше до под ушите, като леко се завиваше над тях. Тънките тъмни копринени мустачки едва покриваха пълните красиви устни, под които имаше малка остра брадичка. Неголемите кафяви очи гледаха ласкаво, но внимателно, и не се усмихваха даже тогава, когато говореше нещо весело и смешно. Дългият сух нос придаваше на лицето и на разположените от двете му страни внимателни очи нещо птиче, наблюдаващо и едновременно с това добродушно-горделиво. Така внимателно гледат от стрехите в украинските селца, стоейки на един крак, замислените щъркели“ (437—438).

Бележниците на Гогол говорят и за домашните му грижи, за начина му на живот в дома на Никитския булевард — живот на ерген, който трябва сам да се грижи за себе си. „Да си купя тъкан плат за фланела — пише той. — Кутии за колети. Ботуши. Железноводска вода. Сива хартия.“

Един надпис гласи: „Да обменя пари за бедните.“ Простотата и непретенциозността на Гоголевия бит поразявали даже тези, които не били свикнали на разкош. Това били почти аскетична простота и аскетична непретенциозност. Нищо излишно, никакви скъпи вещи, никакви любими дреболии и предмети, които не се използват всеки ден, не се употребяват постоянно. Книги, тетрадки за писане, пера, шише за перата, една шуба, един шинел. В описа на Гоголевото имущество, останало след смъртта му, няма нито една вещ, която да струва повече от 15 рубли. Всичко друго освен часовника, шубата и шинела струвало копейки. „След смъртта на Н. В. Гогол — пише С. П. Шевирьов — от благотворителната сума, която той използваше за подпомагане на бедни млади хора, занимаващи се с наука и изкуство, у мен останаха 2533 рубли и 87 копейки. Джобни пари — остатък от получените за второто издание на „Мъртви души“ — 170 р. и 10 к.“

Още като ученик в Нежинския лицей Гогол бил свикнал да раздава джобните си пари на просяците. За това непрекъснато го ругаел слугата Симон. Всячките пари, които родителите изпращали на децата си за харчене, отивали за тези помощи. Гогол не се лишавал само от крушовия квас, който много обичал и купувал от нежинските търговци.

Живеейки постоянно в дългове, лишен от свое ъгълче, той бил свикнал да минава с най-необходимото, без да мисли за удоволствията, които си позволявали хората с неговото звание. Той се отказал в полза на майка си от своята част в имението, изпращал пари на сестрите си или ги раздавал на селяните във Васильовка, помагал на тези, на които умрял добитък или се съборила къщичката, които не от безделие, а от болест и лоша реколта изпадали в бедност.

Той имал винаги само един движим и недвижим имот — чантата с ръкописите. Това било и имуществото му, и богатството му. Към него се присъединявал и един пътен куфар. Но този куфар повече не се подреждал за път. Дошъл януари 1852 г. Гогол все още бил бодър, ходел на гости, работел над коректурите на събраните съчинения. „Мъртви души“ били готови и преписани. Всички чакали предаването им на цензурата и след това за печат.

Внезапно настроението на Гогол се променило. Той се отказал да печата втория том и легнал. До такова внезапно решение и настроение го довела неочакваната смърт на жената на Хомяков — Екатерина Михайловна Хомякова, по баща Язикова. Гогол обичал тази жена, бил кръстник на сина ѝ, наречен в негова чест Николай.

Хомякова умряла съвсем млада от неизвестна болест. Тази смърт, както и смъртта на Йосиф Велгорски навремето, подействувала силно на Гогол. „Сега за мен всичко е свършено“ — казал той на Хомяков. Гогол не отишъл на погребението, затворил се в къщи.

Наближавал Великият пост. Гогол ограничил трапезата си, отказал се от блажното (което по-рано не правел дори по време на постите), станал слаб и бледен. Не приемал никого, седял в креслото и пишел нещо на парченца хартия. Някои от тези записки са се запазили. Това са откъси от молитви, заповеди към самия себе си, рисунки с перо. На една такава рисунка е изобразен профилът на човек, който наднича от разтворена книга. Профилът на този човек много приличал на профила на Гогол.

Сякаш Гогол бил приел някакво решение въпреки колебанията и съмненията, които все още надделявали. За какво решение ставало дума? За решение, свързано с втория том на поемата, или с живота. Та нали самият той беше

писал и казвал, че да не работи — значи да умре. Ако не е способен да работи, да продължи направеното, по-добре да се прости с живота, да си иде от света. Неудовлетворението от самия себе си се преплитало с недоволството от написаното. Вторият том изгарял сърцето на Гогол, струвал му се несвършен. А да покаже на бял свят несвършеното — не бил свикнал. Това било съблазън, измама за читателя и за писателя.

Странното поведение на Гогол в последните дни от живота му въпреки всичко било поведение на ясно преценяващ силите си писател. Той се опитал да се обърне към някого за съвет, помолил А. П. Толстой да предаде ръкописа на втория том за мнение на митрополит Филарет, страхувайки се, че в праведен гняв сам ще го унищожи. Но Толстой го уговорил и ръкописът останал у Гогол.

През нощта на 11 февруари Гогол изгорил втория том на поемата. В огъня отишли многогодишният му труд, животът му, изживян в този труд, и надеждите му. На Хомяков, който бил дошъл да го навести, Гогол казал: „Трябва да се умира, пък и аз вече съм готов да умра.“ А на Толстой признал: „Готва се за тази страшна минута.“

Самото изгаряне на ръкописа било извършено в пълно съзнание и с ясна памет. Гогол хвърлил в огъня не всички листове, а само обречените на унищожение. Цели останали писмата на Пушкин до него, писмата на Жуковски, неговите собствени писма. Някои неща запазил — черновите на втория том, черновата на „Размисли за Божествената литургия“, „Авторската изповед“.

Като изгорил написаното, Гогол заплакал. Той прегърнал прислужващото му момче (Семьон Григориев) и се върнал в дясната половина на къщата. Изгарянето станало в лявата. При това дървата в камината не се разгаряли. Гогол палел ъглите на тетрадките със свещ, те пламвали и угасвали, той отново ги палел, после ги хвърлял в камината и чакал да пламнат всичките.

Сметките с творчеството и с живота били уредени.

Гогол нищо не ядял и не пиел освен вода, разредена с червено вино, лежал в постелята с лице към стената и чакал смъртта. В 11 часа вечерта на 20 февруари 1852 г. вдигнал глава от възглавницата и отчетливо произнесъл: „Стълбата, по-бързо стълбата!“ В 8 часа сутринта на 21 февруари Гогол издъхнал. Намиращата се при него тъща на Погодин — единствената свидетелка на смъртта му — разказвала: „Изглежда, че не е страдал. През нощта беше тих, само към сутринта дишането му се разреди и той сякаш заспа.“

XII

В официалния документ за смъртта на колежкия асесор Гогол било казано, че е умрял от „простуда“. Други смятали, че това е тиф. Губели се в догадки и лекарите, лекували Гогол или опитали се да го лекуват. Но те лекували тялото му, без да подозират какво става в душата му.

Душата на Гогол се уморила — уморила се да се бори със себе си, със слабостта на телесните сили, които не му позволили да завърши титаничната работа. Тази работа — трите тома на поемата — била предназначена за здрав човек, за човек, който не е отдал толкова на младина, колкото бил отдал Гогол на творчеството. Докато духът бил още силен, тялото се подчинявало, но духът се разколебал — и тялото веднага се поддало на това колебание. Съмнението на Гогол в съвършенството на създаденото от него решило всичко. И никаква друга болест нямало тук. Той не искал да влезе в храма на изкуството небрежно облечен, но вече нямал сили да влезе в него такъв, какъвто би искал.

Два дни преди смъртта му го посетил Иван Василиевич Капнист.

— Наистина ли не ме познаваш, Николаша? — попитал той, наведен над умирация.

— Как да не ви познавам. Вие сте Иван Василиевич Капнист — отвърнал Гогол. — И ви моля за една услуга. Не оставяйте без внимание сина на моя духовник, служещ при вас в канцеларията.

Гогол се грижел за сина на йерея на църквата „Симеон Стълпник“.

Смъртта на Гогол разтърсила цяла Москва. В дома на Никитския булевард непрекъснато идвали хора. Никои не ги познавал — всичко било стихийно. Идвали студенти и прости хорица, скъпите шуби се смесвали с шаяка на селските дрехи. И. С. Тургенев писал от Петербург на П. Виардо: „Няма руско сърце, което да не се облива в кръв в тази минута. За нас Гогол беше повече от писател: той разкри самите нас. В много отношения той беше за нас продължител на Петър Велики.“ Пак Тургенев пише на С. Т. Аксаков: „На мен наистина ми се струва, че той умря затуй, че беше решил, беше поискал да умре, и че това самоубийство започна с унищожаването на „Мъртви души“.“

Гогол не оставил даже завещание, ако не се смята „завещанието“, напечатано някога в „Избраните места“. В него той пишеше, че моли да не се поставя на гроба му никакъв паметник и да не се устройва никакво тържествено погребение. „Ще си сложи грях на душата този — писал Гогол, — който приеме смъртта ми като някаква значителна или всеобща загуба.“

Но Москва се отнесла по друг начин към това събитие. Ден и нощ дежурили хора до ковчег на Гогол в църквата на Московския университет. Като почетен член на университета решили да го пренесат тук. На главата на Гогол имало лавров венец, а в ръцете му — безсмъртнице.

Скулпторът Рамазанов вече бил снел посмъртната маска — лицето на Гогол било умиротворено, спокойно.

Сутринта на 24 февруари заваялял мокър сняг. По него към църквата се стичали шейни и хора. Пристигнали и генерал-губернаторът на Москва А. А. Закревски, и попечителят на московския учебен окръг В. П. Назимов. До ковчег на Гогол застанали Грановски, Хомяков, Островски, Чаадаев. „Ние погребваме една от славите на Русия“ — казал Иван Аксаков. „Повече, струва ми се, няма кого да погребваме“ — добавил Грановски. „Някакво разположение към света се забелязва у всички нас след смъртта му — писал на А. Смирнова брат ѝ А. О. Росет. — Най-силното и убедителното доказателство, че в основата на съчиненията му и действията му е била любовта.“

„Цялата мъченическа художествена дейност на Гогол — пише по-късно И. Аксаков, — неговото съществуване, работата му над „Мъртви души“, тяхното изгаряне и смъртта му — всичко това представлява огромно историческо събитие.“ „Това е тайна — приглася му Тургенев, — страшна тайна, и ние трябва да се постараме да я разгадаем.“

В „Московски известия“ било публикувано писмото на Тургенев от Петербург, в което Гогол бил наречен велик човек. За това дръзко преувеличаване авторът бил поставен под арест.

Тургенев, Вяземски, Жуковски — новото и старото, „пушкинското“ поколение в литературата, с болка посрещнало смъртта на Гогол. Няколко мислещ човек в държавата, когото да не поразила тази вест.

XIII

Капака на ковчег поставил Михаил Семьонович Щепкин. Вдигнали ковчег и го понесли. Така, на ръце, го пренесли от улица Моховая, където се намирала университетската църква, до Данилов манастир — повече от осем версти. След него вървели тълпи от хора. Погребението се състояло по обяд на 24 февруари 1852 г. в стената на манастира. Извършили го енорийският свещеник Алексей Соколов и дякон Йоан Пушкин.

Положили Гогол между църквата „Свети Даниил“ и Келите. На гроба бил забит дървен кръст, сменен по-късно с меден. Той се възправил над грубо изсечена сива скала, от подножието на която върху земята легнала тежка мраморна плоча. На стените ѝ били написани думите: „Истиннымъ же оуста исполнит смѣха, оустне же их исповедания. Иова, гл. 8, ст. 21“, „Муж разумивый престол чувствия. Притчей, гл. 12, ст. 23“, „Правда возвышаетъ языкъ“. Притчей, гл. 14, ст. 34“ и „Горькимъ словомъ моимъ посмеются. Иеремии, гл. 20, ст. 8“. Върху плочата написали: „Тук е погребано тялото на Николай Василиевич Гогол. Роден на 19 март 1809 г. Починал на 21 февруари 1852 г.“

На 31 май 1931 г. прахът на Гогол заедно с праха на Н. М. Языков, С. Т. и К. С. Аксакови, Е. М. Хомякова и А. С. Хомяков, Д. В. Веневитинов бил пренесен в гробището на Новодевическия манастир.

А на 26 април 1909 г. в Москва на площад Арбат бил открит паметникът на Гогол. Поставили го в чест на стогодишнината от рождението на великия син на Русия. Мисълта за такъв паметник се родила по време на пушкинските тържества през 1880 г. Тогава на улица Тверская се издигнал паметникът на Пушкин, дело на Опекушин. Било създадено жури и открита подписка за паметник на Гогол. Подписи пристигали от цяла Русия. Под малки и големи суми се разписвали и тези, които не можели да пишат (поставяли кръстче), и велики князе, и графиня Толстая, и селяни, и търговци, и духовни лица, и литератори.

Заедно с това бил обявен конкурс за проект на паметник на Гогол. В обявата на журито имало едно категорично условие — проектът ще се смята за приет, само ако за него гласуват всички членове на журито без изключение. Конкурса спечелил проектът на младия скулптор Н. Андреев. Много години работил Андреев над своето произведение и най-после *неговичит* Гогол се изправил пред очите на Москва.

Гогол седял във фотьойл и сякаш се отвръщал от шумящата под него разноцветна пролетна тълпа, затварял се в себе си, обръщал гръб. Но откъдето и да гледали към него минувачите, винаги улавяли погледа му. Това не било отдалечаване, не било затваряне, не било желание да си тръгне, а скромно отклоняване на отдаваните му почести. Колкото и да бил мрачен в този слънчев ден Гогол, колкото и да бил *против* тази всенародна и публична изява на любов към него, стеснителният печат на усмивка, признателност и ответна любов лежал върху лицето му.

И до ден днешен този паметник стои в двора на къщата на бившия Никитски (днешния Суворовски) булевард и посреща всеки, който преминава през вратата, водеща към верандата, по чиито стъпала неведнъж се е изкачвал авторът на „Мъртви души“. Двете стаи на първия етаж вдясно от входа, които заемал някога Гогол, са реставрирани и превърнати в дом-музей.

Това е свято място в нашето отечество.

Превод от руски: Димитрина Панайотова